

37/09/.

A 48-

ӘЛЕУОВ ӘСЕРБАИ

ӘЖИННИАЗДЫҢ
АҒАРТЫҰШЫЛЫҚ
ОЙЛАРЫ

37/29)
А48.

ӘЛЕУОВ ӨСЕРБАЙ

ӘЖИННИЯЗДЫҢ АҒАРТЫУШЫЛЫҚ ОЙЛАРЫ

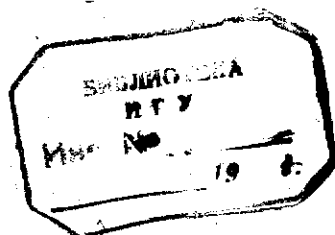

«ҚАРАҚАЛПАҚСТАН» БАСПАСЫ
НӨҚИС—1982

Автордың бұл мийнетінде қарақалпақ халқының XIX ғасырдағы классик шайыр-ойшылы Әжинияз Қосыбай ұлының жәмийетлик-философиялық, этикалық, педагогикалық және эстетикалық көзқарастары илимий анализ етилген.

Китапша Нөкис мәмлөкетлик университети студентлерине, мектеп муғаллимлерине және мәдени мйрасларға қызығыушыларға арналады.

70201—12
М—357(04)—82 —4601000000

КИРИСИҢ

XIX ғасырдағы классик шайыр-ойшыл, пүткил Орта Азияға да көркем сөз шеберлиги менен мәлим болған, патриотлық, гуманистлик идеялары, шайырлық мәдениеті және оқымыслылығы менен айрықша көзге түскен Әжинияз Қосыбай ұлы — қарақалпақ әдебиеті және жәмийетлик-философиялық ой-пикири тарихында үлкен тұлға. Оның творчествосы халқымыздың прогрессив көзқарастарының рауажланыуында ағартыушылық идеяларын жетилистириуі менен әҳмийетли орын тутты.

Шайырдың рухый мйрасларын жыйнауда және илимий жақтан изертлеуде Н. Дәуқараев, Қ. Айымбетов, И. Сағыйтов, Х. Хамийдов, Қ. Байниязов, С. Камалов, И. Юсупов, Т. Жумамуратов, Б. Исмайлов, Г. Есемуратов, Қ. Мақсетов, Қ. Худайбергенов, А. Каримов, К. Мәмбетов, Ә. Пирназаров, Ә. Пахратдинов, Б. Қалимбетов және тағы басқалардың хызметі үлкен.

Әжинияз Қосыбай ұлының бай дөретпелери тек әдебий жақтан ғана емес, сондай-ақ этикалық-педагогикалық көзқарасынан алып қарағанда да бағалы. Оның қалдырған мйрасларында XIX-ғасырдағы қарақалпақтардың ғана емес, ал пүткил Орта Азия халықтарының жәмийетлик ой-пикирин жетилистириуге үлес қосқан прогрессив идеялар бар.

Өткен ғасырда шығыс әдебиетінде з у л л и с о н а й н л и к (еки тиллилик) қубылысы үстемлик еткенликтен, айырым шайырлар араб-түрк, парсы-түрк, араб-парсы тиллерінде шығармалар дөреткен. Хәрбир қатарға бир-неше тилдің элементлерин киргизип, м у л а м м а ь у с ы лында қосық жазыудан Әжинияз шайырдың творчествосы да шетте қалмады. Сонлықтан оқыушылар китапшада мысалға келтирилген шайырдың гейпара сөз-

лерине түсинбей қалыуы мүмкін. Курсив пенен берілген қосық қатарларындағы бундай сөзлердің мәнісін Д. Сайтовтың «Бердақ хәм Әжинияз шығармаларының сөзлиги» кітабынан (Н., «Қарақалпақстан» баспасы, 1970) хәм Әжинияздың қосықлар топыламында (Н., «Қарақалпақстан» баспасы, 1965, 276—291-бетлер хәм Н., «Қарақалпақстан» баспасы, 1975, 231—248-бетлер) берілген түсіндірме сөзликлерден қарап анықлауды ұсыныс етемиз.

ӘЖИНИАЗДЫҢ ӨМИРИ, ТВОРЧЕСТВОСЫ ХӘМ ОЛ ЖАСАҒАН ТАРЫХЫЙ ЖАҒДАЙ

Әжинияз Қосыбай ұлы (1824—1883) Әмиўдәрьяның Арал теңизине қуяр жеринде қоныс басқан орта дийхан хожалығында туўылды. Анасы Назира менен әкеси Қосыбай дәуириниң алдыңғы қатарлы адамлары еди. Болажақ шайыр дәслең баслауыш мағлыұмат беретугын диний мектепте оқый баслайды. Анасы қайтыс болғаннан кейин заманының жетик саўатлыларының бири, туўысқан дайысы, Бухара медресесин тамамлаған Елмурат ахун оны шәкиртликке алып, өз мектебинде тәрбиялауға кириседи. Зейини өткир Әжиниязға ол ислам дини қағыйдаларын үйретип шекленбестен, хәрқыйлы илимлер тараўындағы жетискенликлерди де таныстырған. Нәтийжеде болашақ шайыр әйjemги грёк мәдениаты, шығыс халықларының тиллери, философиясы, әдебиятлары бойынша әдеуир-тыянақлы билим алып шыққан. Дин қағыйдаларын үйретиўши сабақлардан гөре оны дүнья сырларын ашқан алымлар, зулымлық, әдилсизликтин ҳақыйқат себеплерин әшкаралаушы шайыройшылар көбирек қызықтырды. Шығыс әдебиятлары классиклери Әжинияздың бойына питкен шайырлық талантты оятты.

Шайыр билимге қунығып түсинисе баслағанда Елмурат ахун дүньадан өтеди. Устазын жойтқанына жүдә қайғырған Әжинияз:—*Рәхбарим хәмдам болып жүрмеге күнлер бармекен*.¹—дейди хәм өзиниң билимге мүтәж екенин билдиреди. Жаслайынан өз талантын көтшиликке сездире баслаған Әжинияздың бул нийетин қуўатлап, елдеги алдыңғы қатар пикирдеги адамлар оның Хийўадағы Мақтымқулы тәлим алған Шерғазы-

¹ Әжинияз. Таңламалы шығармалары. Нөкис, ҚҚМБ, 1960, 105-бет.

хан медиресесине оқыуға кириуі үшін ғәрежет жыйнастырады. Хорезмде оқыған (1840—1844) жыллары ишінде ондағы әйемги материалдық және рухый байлықтар менен танысып, Науайы, Фердаусий, Бедил, Физулы, Саадий, Низамий, Мақтымқұлы сияқты даңышпан ойшылдардың илимий-поэтикалық мийрасларын үйренеди: Мунистин «Рисолаи савод» («Сауат ашыу»), атлы педагогикалық шығармасын хәм Агахийдің кітаптарын оқый баслайды. Жас шайырдың өзі де қосық жазуға әдеуір жаттығады. Оның «Истикомат қылдым Шерғазыханда» қосығы сол жыллары дөретілген. Әсиресе медиреседі қатар оқыған Хорезм шайыры молла Палұан мырза басы Камил Хорезмий менен шайырлық айтысқа түсіуі Әжинияздың жаңа хәуиж алып қиятырған поэтикалық творчествосында, әдебий-эстетикалық көз-қарасында үлкен уақыя болды.

Әжинияз медиресені тамамлап ахун лауазымын алғаннан соң ауылына келип Әмиұдәрьяның қуяр жерінде мектеп ашып оқытушылықты кәсіп етеді хәм халық ишінде бақсылық, қисса оқыу менен шұғылланады. Өзинің мазмунлы қосықтарын дөретиуді жиийлетеді.

Оқымысы жас шайыр диншилдерге унамады. Оның құдіретлі сөзлері үстем класс ұякиллерін тәшүишке салды. Ақыбетінде елдегі эксплуататор топарлар Әжиниязды ақсатыуды ойлап, оған «адам өлтирдин» деп дөхмет салған.* Душпанларының қысқысына шыдамай Әжинияз (1845—1846-жыллары) жесирін ізлеп қазақ журтына шығып кетеді. Усы жүристе ол жергиликли халықтың жәмийетлик турмысы менен танысты. Исатай сияқты халық батырларының исине қызықты хәм Шернияз Жарылғас улы менен досласып, биргеликте ел аралап өнер көрсетті.

Әжинияздың бай, поэтикалық творчествосының терең демократиялық хәм патриотлық идеяларды айрықша қамтыуына 1858—1859-жылғы Қоңырат халқының Хийуа ханына қарсы азатлық көтерілисі үлкен роль ойнады. Бұнда мийнеткешлер массасының феодаллық езиуге

*. Мағлыұматларға қарағанда, Әжинияздың қалыңдығын душпанлары Қазақстанға қашыртып жиберіп, «сүйегін тауып берсин» деп шайырдың өзіне жала салған.

наразылығы, Россияға қосылуға тәрепдарлығы тағы да айқын көрінді. Шайыр усы көтерілистің идеологы, басшыларының бири еди. Көтерілис бастырылғаннан кейін Әжинияз феодаллар тәрепинен қуудалауға ұшырап, нәтийжеде—үшінші рет—Қазақстанға бас алып кетеді хәм 1863—1864-жыллар дауамында Орта, Улы, Киши жүзлерде болады. Торғай сорамындағы мырза Қожбаннның ауылында мектеп ашады. Хәқыйқатында да «оның көп өмири Қазақстанда бала оқыту менен өткен».² «Қазақтың қырын, Сырын—бәрін гезген» (Шернияз ақынның сөзі) Әжинияздың творчествосында қазақ ақыны Қыз Меңеш пенен айтысыуы үлкен із қалдырды. Айтыс 1878-жылы «Түркстан уалаяты газетасының» № 11 хәм № 12 санларында басылып шықты. Шайыр Орэнбург руслары, башқұртлар хәм Қазан татарлары арасында болды. Сондай-ақ Хорезм, Бухара, Түркстанды көриуі хәм Едил, Жайық бойларын аралап қайтыулары оның дүньяға көзқарасын, жәмийетлик түсиниклерін тағы да кеңейтті. Әсиресе, 1873-жылы қарақалпақ халқының ықтыярлы түрде Россияға қосылуы Әжинияздың пикирлеу дүньясындағы айрықша басқын болып табылады. Бұннан соң ол он жыл дауамында қосықтар дөретіп, өмир сүрген.*

Усындай социаллық-экономикалық уақыялардың прогрессив тәсири Қосыбай улының дүньяға көзқарасын, жәмийетлик ойларын, ағартыушылық пикирлерін байытты. Оның көп санлы шығармалары сол уақыттары халық ишине жазба хәм ауызша кең тарқалған. Хәзирги дәуірде шайырдың шығармалар топламы бирнеше мәрте қарақалпақ хәм рус тиллерінде басылып шықты.

² Қ. Айымбетов. Әдебиятымыз тарыйхының гейпара мәселелері бойынша қысқаша мағлыұматлар. «Әмиұдәрья» журналы, 1968, № 7, 117-бет.

*. Биз бұл жерде хәм жоқарыда шайырдың өмир сүрген дәуирін көрсеткенімізде илимпаз Қ. Байниязовтың «Ғәрип Зийұар елдің ғамын ойлайды» деген мақаласындағы Әжинияз 1883-жылы қайтыс болған деген анықлауын нәзерде туттық. (Қараңыз: «Әмиұдәрья» журналы, 1979, № 12, 85-бет).

ШАЙЫРДЫҢ ЖӘМИЕТЛИК-ФИЛОСОФИЯЛЫҚ ХӘМ АҒАРТУШЫЛЫҚ ОЙЛАРЫ

Әжинияз жасаған дәуірде Орта Азия ойшылларының жазған шығармаларының гейпараларында құдай хәм реал болмыс мәселесі де сөз етилді. Ислам динінің кең ең жайдырылған дәуірінде жасап қосықлар дөреткенліктен шайырдың дүньяға көзқарасында теизм руұхы белгилі дәрежеде сезилетуғын еді. Оның түсиніңше, құдай—ақыллы, беккем ерікке ийе, барлық жерлерді бақлап, жарылқауға тайын турушы, бәрқулла адамның турмысына, тәбияттағы хәдиселерге араласып отыратуғын бул дүньяның ийесі. Теизмнің шайыр дүньяқарасында орын алғанлығы: *«Йоқтың бизни бар әйлеген құдайым, бизлерни бәладан сақлағай дайым»* хәм *Бәршени яратқан қәдир-қудадин*,⁴ сондай-ақ *Құда хәмри билән дүньяға келдің*⁵ деген қатарлар дүркинен көринеде.

Шайыр дүньяға көз-қарасында тәбият қубылысларына хәм жәмиеттегі уақыяларға да ой жиберген. Мәселен, «Бир жанан» қосығында дүньядағы тиришилик үш түрден—алты мың жәмааттан, алты мың хайуанаттан хәм алты мың набадаттан (өсимликтен) ибарат дейди. Усы он сегіз мың әлемнің тутаслығын сақтаған халда барлық жерде құдай араласып жүреді, адамлардың күнделікли ис-хәрекетін бақлап, көріп, отырады; егер де адам жазықсыз биреуге жәбир көрсетсе, оның жаман қылығының өлшеміне қарай жаза-сын тартқызады, деп ойлаған Әжинияз:—*Бий хак жәбир етип ришйә алмағыл, құдайыңны хәзир билің, яранлар*⁶—деп ескертеді.

Шайыр өз дәуіріндегі диний-фаталистлик тәли-матқа—құдай тәрәпинен адамлардың барлық ис-хәре-кеті алдын-ала белгиленип қойылады деген реакциялық түсиндирулерге базы бир жағдайда исенеди. Сол се-беппі өзіннің Қазақстанға мәжбүрий кетіуін: *Хак әзел-*

*де әйлемши ошбуу йүриш бизге несип*⁷ деп жорыйды хәм *Алла салды бөйле йөлә, хәркимсәдин қылмаң кий-лә*⁸ деп жазмышты мойынлайды.

Әсиресе дәслепки-дөреткен көп ғана шығармаларын-да динге берілгенлігін, құданың қулы сыпатында оған сыйынатуғынын айтады.

Шүкир хакқа қол қаушырып,
Бул көңлимде әрман йоқты.⁹

яки *Ғапыл олма, яд ет хакны субхы-шам*¹⁰ дейди. Би-рақ алланың кәраматларынан үмит еткен Әжинияз қан-ша сыйынса да тилеклерине жууап иретінде жәрдем яки тосыннан бахыт дарымағанлықтан:

Мәдет истеп аллам сендин
Көзде яшым сел болады¹¹

деп кеули толмағанын да сездиреди. Турмыста гейпара адамлардың «оллагер» деп ант ишип, өзлеринің мәқ-сетлеріне алдап әрисип жүргені хәм бул қыянәслери ушын құдайдың хеш шара қолланбағаны байқалды. *Қуданы умытып...*¹² динин жутқан моллалар менен қа-зылардың көп екенін, хәттеки дүнья табыудың жолына түсип айырым адамлардың суұпы болып жүргенін де көрди: *Өзини суұпы тутар. харами ишип-жеп бағзы-сы*.¹³ Дүньяны «бақлап турған» құдайдың бул жарамас қылықлардың хеш қайсысына тәртип я жаза қоллан-бауы Әжиниязды тереңірек ойландырды. Нәғийжеде, шайырдың дүньяқарасы деистлик түсиниклер менеп то-лықтырылады. Усы себеппи Әжинияз жәмиетлик тур-мыс хәдийселерінде, әсиресе тиришилик ушын гүрес мәселесінде тек динге исенип қалмаслыққа, тәжирий-белерден дөреген жетискенликлерди диний қағыйдалар-

⁷ Сонда, 111-бет.

⁸ Әжинияз. Таңламалы шығармалары, Н., «Қарақалпақстан» баспасы, 1965, 48-бет.

⁹ Әжинияз. Таңламалы шығармалары, Н., «Қарақалпақстан» баспасы, 1975, 121-бет.

¹⁰ Сонда, 163-бет.

¹¹ Сонда, 98-бет.

¹² Сонда, 117-бет.

¹³ Сонда, 84-бет.

³ Әжинияз. Таңламалы шығармалары, Н., «Қарақалпақстан» баспасы, 1975, 174-бет.

⁴ Сонда, 132-бет.

⁵ Сонда, 153-бет.

⁶ Сонда, 135-бет.

дың құрбаны етип қоймауға, дүняның инсанға бағышлайтуғын көззаллығынан, хәзлігіннен ұаз кешпеуіге, онан ләззет алыуға шақырды. Қуры аллаға сыйынуы менен оның шарапатына ерисиу мүмкін емеслігін, бұл ушын адамның алды менен өзі дұрыс, әділдігі, инсапы болыуы, билимге, даналыққа умтылуы керек деген ойларын шығармаларында баянлайды.

Шайырдың түсинигінше, бұл дүняның ең рауажланған жемиси — адам; дүнядағы барлық нәрсе ол ушын хызмет етиуі керек. Бирақ инсанияттың жәмийеттегі теңсізлік нәтижесінде үлкен нала шегіу менен жасап атырғанына шайыр оғада ашынды:

Бұл дүняның көркі адам баласы,
Адамның да көкке жетер наласы¹⁴

Хәр бир инсан өз турмысынан кеулі толып, бахыты жасауы керек. Бұл — адамлар тиришилигінің тийкаргы принципі. Усыны нәзерде тутып Әжинияз «Йоқты» қосығында өмір инсанға бир мәрте берилетуғынын, сол ушын адамзат оның хәр бир дақиқасын дұрыс пайдаланып, қалыуы кереклігін айтты: *Сөзле хә булбил зибаным, Еки келур заман йоқты*.¹⁵ Бұл идея шайырдың дүняға көз-қарасының баслы орайы болды.

Адам ушын ең бахалы нәрсе — өмір. Өйткени бұл дүня — әжайып көззаллықтың, айшы-әшретлердің гөзийнеси. Адам баласы усы табиятлық көззаллықтың, сулыұлықтың хәм айшы-әшретлердің рәхәтине, ләззетіне бөлениуі керек деп түсинген шайыр «тәрки дүнялық» диний доғмалардың инсанды мүсәпирлікке тәрбиялайтуғынын, турмыстың хақыйқый қызығынан бас тартыуға шақыратуғынын критикалайды. Адам тууылған екен, демек шадлықта өмір сүрсин:

Өмирің болса бахыт керек, бақ керек,
Бақ болмаса әрман билан өтерсең.¹⁶

Шайыр реал өмірди адамның бахыт табатуғын, рәхәтте жасайтуғын тийкаргы орны деди. Ол «Еллерим

барды» қосығында өмірге болған мухаббатын ¹⁷ айта-йынша билдирди: *Яры-дослар сүриң дәуран, йурекдә қалмасун әрман*.¹⁷

Әжинияз инсанның өз өмірине кеулі толып жасауында феодаллық үстемліктің унамсыз тәсири күшлі екенін сезді. Сонлықтан: *Залым пәлек зулмың биләч, қылдың бизни хайран енди*¹⁸ дейди хәм жәмийетлік турмыстың адам ықтыярынан гәрезсіз өмір сүретуғынын, оны хәрекетке келтирип турған ызаамларды тилек яки қыял менен өзгертиу имканияты жоқ екенін белгили дәрежеде түсинди. *Уәлий күңлим хәржайларда доланма, хәржай демек билан имкан болурмы*¹⁹ — деп өзіне тәселле бериуі де усыннан.

Әжинияздың жәмийет хаққындағы ойлары шығыс данышпанларының прогрессив идеялары менен танысып барыуы нәтижесінде оғада теренлесті, ақыбетінде қараңғылықта жасап атырған қарақалпақ халқын экономикасы, мәдениеті рауажланған бирликлі ел етип, бахытлы заманға жеткеріу әрманларына барып ушласты. Ол жәмийеттегі унамсыз хәдийселердің көп болып турғанлығы — ақылдың, моральлік тәрбияның адамлардың қарым-қатнасында кең орын алмауынан, егер жәмийетте билим, әдеп-икрамлылық рауажланған болса, бұл қубылыстар патшаларды әдил, зулымды адамгершиликлі етип, олардың кеулин ағартады, деп ойлады. Усы себепли Әжинияз көп ғана илимпазлардың мийнетінде ағартыушы шайыр* деп тилге алынып

¹⁷ Сонда, 107-бет.

¹⁸ Әжинияз. Таңламалы шығармалары. Н., «Қарақалпақстан» баспасы, 1975, 106-бет.

¹⁹ Сонда, 132-бет.

*. Антология каракалпакской поэзии Составитель: И. Юсупов. Под ред. С. Северцева. Ташкент, Издательство «Гафур Гулям», 1968, 194-бет; З. Кедрин. Цветущая ветвь. «Литературная газета», 1975, 18-июнь; И. Юсупов. Степной Орфей. «Литературная газета», 1975, 17-сентябрь; К. Худайбергенов. Общественно-политические и философские взгляды каракалпакских мыслителей XIX и начало XX в.в. Н., Издательство «Каракалпакстан», 1975, 309-бет; Ө. Әлзулов. Әжинияздың жәмийетлік-педагогикалық көз-қарастарынан. Топлам. «Қарақалпақ тилинде оқытуғын мектептердің муғаллимлери ушын методикалық жәрдем» V басылуы, Нөкис—Ташкент, 1976, 3-бет; қ. т. 6.

¹⁴ Сонда, 184-бет.

¹⁵ Сонда, 119-бет.

¹⁶ Әжинияз. Таңламалы шығармалары. Нөкис, ҚҚМБ, 1960, 137-бет.

жүр. Жәмийетке ондағы ұақыяларға усындай ағартыушылық көз-қараста болуын оның тәлім-тәрбия мәселесине бағышланған шығармаларынан да көріуге болады.

ӘЖИНІЯЗДЫҢ ЖАСЛАР ТӘРБИЯСЫ ХАҚҚЫНДАҒЫ КӨЗ ҚАРАСЛАРЫ

Адамларды әдеп-иқрамлылыққа тәрбиялау арқалы жәмийетте жақсы сыпаттарға бай етіуді ойлаған Әжинияз халықтың келешегі — балалар тәғдірине айырықша дыққат бөледі. Оның пикиринше хәр бир ата-ана перзентін *Көңлімнің қуянышы, жигери бәндім*,²⁰ деп қәстерлеуі керек. «Болурма» қосығында: *Уғлы-қызы болуб, йәнә бай болса, яланчи дүньяда әрман болурмы*²¹ — деп семья хәққындағы өз идеалын билдирсе, ал «Хәр ким» қосығында *Жигит қыздың парқы барабар болар*²² — деп екеуін де хожалықтағы теңдей перзент санап, жәмийетте хаял-қызлар проблемасының, әсиресе қызлар тәрбиясының дурыс қойылуын да нәзерде тутады «Адам улы—бәри адам».²³ Бала тууылғанда арнаулы тәрбияға зәриу болып тууылады, перзенттің ақыллы, өнерли яки уқыпсыз болуын тәрбия айқынлайды. Адамлардың алған тәрбиясы хәм биологиялық рауажланулары бир қыйлы болмағанлықтан олардың ақылхуушы, минез-құлқы тең емес. Бул пикирин баянлау мақсетинде шайыр «Бәрше бирдей болған емес» атлы арнаулы қосық та жазды.

Шайыр тәрбия процесинин адам тәғдірінде шешиуши рольди атқаратуғынына итибар берип баланы қалай тәрбияласаң, солай өсетуғынын ескертеди хәм оны әзелден әдеплилікке үйретуі керек дейди, себеби — *әжелде оңбаған ақырда оңбас*.²⁴ Жаслықта берилген тәрбия үлкейгенде тийкарғы минезге айналып кетеди. Ақыбетин-

де жәмийеттин бундай ағзасы *Хаслы бузық сөзге ермес, нәсиятқа кейил бермес*²⁵ болып шығатуғынын айтады. Соның ушын да Әжинияз «Көрдим» қосығында жасларда унамсыз минез-құлықты болдырмаудың дәлепки шараларын ислеуди, адамлардың бир-бирине тәрбиялық тәсир тийгизиуі зәрурлигин де ортаға қояды. Әсиресе сол дәуірде инсанның жақсы, жаман, ақыллы, өнермент болуын нәсилине, ата-тегине байланыстырушылық күшли еди. Шайырдың «Болмағанша» қосығында бундай диний тәліматтардың тәсири байқалады. Деген менен Әжиниязда көп излениу нәтижесинде тәлім-тәрбия хәққында әдеуір прогрессив көзқараслар қәлиплести. «Бозатау» поэмасында ол адамлардағы «ақ сүйек», «құл», «күн» деген түсиниклердин келип шығуы себеплерин пайда етип турған адамлардың нәсили емес, ал жәмийетлик-экономикалық жағдай, еллер арасындағы урыс, басып алыушылықтар деген пикирге келди. Буннан тысқары «Йоқты» қосығында әкедеги нәсил жақсы болып, бирақ бала дурыс тәрбияланбаса, ақыбетин төмендегише болатуғынын шайыр ескертип өтеди:

Яман болса зүриядың
Шықмас дүньяда хеш адың²⁶

Шайыр тәрбия исинде субъект жасаған орталықтың тәсирине үлкен әхмийет берди. Бунның ушын жаслардың биринши тәрбия орталығы — семьяның күтә жақсы, татыу болуын талап етеди. «Йигитлер» қосығында семьядағы ата-аналардың өзлери әдеп-иқрамсыз, биринбири хұрметлемесе — бунның өнип-өсип киятырған перзентке унамсыз тәсири күшли екенин түсиндирген. «Бахыт» қосығында бала турпайы, адамгершилиги жоқ, залымлар арасында жасаса оған халық унатқан минезқұлықты, әдетти қәлиплестируі қыйынласатуғынын айтқан. «Еллерим барды», «Керекти» қосықтарында мийримсиз патшалардың өз әуладың халыққа қарсы бо-

²⁰ Әжинияз. Таңламалы шығармалары. Н., «Қарақалпақстан» баспасы, 1975, 171-бет.

²¹ Сонда, 133-бет.

²² Әжинияз. Таңламалы шығармалары. Нөкис, ҚҚМБ, 1960, 107-бет.

²³ Әжинияз. Таңламалы шығармалары. Н., «Қарақалпақстан» баспасы, 1975, 73-бет.

²⁴ Әжинияз. Таңламалы шығармалары. Нөкис, ҚҚМБ, 1960, 107-бет.

²⁵ Әжинияз. Таңламалы шығармалары. Нөкис, ҚҚМБ, 1960, 107-бет.

²⁶ Әжинияз. Таңламалы шығармалары. Н., «Қарақалпақстан» баспасы, 1975, 120-бет.

лыуға, оларды эксплуатациялауға үйретіп келгенин хәм өз заманында да шахзадалар менен бәйбетшелерге усындай тәлим-тәрбия дауам етип атырғанын баянлап, жәмийетте еки түрлі тәрбияның бар екенлигин сезгенлигин билдирди.

Сондай-ақ ағартыушы турмыста гейпара адамлардың езиуши феодаллар үгитине ерип, жаман тәрбия тәсиринде қалыушылығын да байқады. Өз идеясының күшине исенген шайыр оларды да үгит-нәсият, қәтесін түсіндириу арқалы хәм жақсыларды өрнек етип көрсетиу жолы менен қайта тәрбиялауға болады деп ойлады. Сонлықтан «Елмуратқа», «Яранлар», «Қораз кемпирге», «Айзадаға» х. т. б. қосықларында адамдағы кемшиликти дәлкек сыпатында айтып-түсіндириу усылынан пайдаланады. Усындай пикирлерин рауажландырып Әжинияз: «Керекти», «Бардур», «Болмаса» қосықтарында хәтте феодалларды да адамгершиликти болыуға, зулымлықты қойыуға шақырып, тутасы менен үстем класс адамларын қайта тәрбиялау нәтижесинде оларды жақсылар қатарына қосыу мүмкин деп ойлайды. Бул көз-қарасы менен жәмийетлик түсиниклеринде шеклениушиликке орын бериуине қарамастан, өз дәуиринде Әжинияз көп прогрессив пикирлерди ортаға таслады.

АҚЫЛ ХӘМ ИЛИМ ХАҚҚЫНДАҒЫ ПИКИРЛЕРИ

Әжинияз — устазлықты өзіне кәсип еткен, мектеп ашып халықты билимлендириу исине жақыннан араласқан мүдәрис. Ол жасларды ақыллы, билимли болыуға шақырып, оқыу, илим темасына бағышлап көп қосықлар жазды. Шайырдың пикиринше, жаслар балалық дәуірден-ақ ақыл топлауға умтылса келешекте жақсы адам болып қәлиплеседи, олардың унамлы жүрис-турысы ата-анасының ел-журт алдындағы абыройын асырады, турмысын қууанышқа бөлейди. *Ал ахмақ болса туғған балаң, өмириң зимистанға мегзер*²⁷ — деп, перзентти ақыл-есди етип тәрбиялау биринши гезекте атананың жууапкерли иси деп қараған. Әжинияздың түсинигинше, жаслайынан ақыл алыуға тәрбияланған адам соңғылығында исти ойланып ислеитугын, парасат-

лы болады; әсиресе билими арқасында көпшилик мәселени дурыс шешетугын көрегенликке жетиседи. Сонлықтан шайыр «Жақсы» қосығында: — *Жол билмесең, жол сораңыз билгеннен*²⁸ — деп, көпти көрген тәжірийбеси мол адамлардың жасларға ақыл үйретиуде хызмети үлкен екенін айтады. Себеби ақылы жетилискен *яқшының бир сөзи мағбут тажы*.²⁹

Ағартыушы шайыр адамлардың күнделикли турмысында өнер-билиминин оғада зәрүр екенлигин, қыйыншылықларды жеңиудеги әхмийети ұллылығын айтты, хәм гейпаралардың буган итибарсыз қарайтуғынына ашыады. Сонлықтан: *Хеш ким аяп нәзер салмас, өнер-билим бағқа мегзер*,³⁰ — деп оның мийуалы бағ сыяқлы жемисли екенін жасларға түсіндириуді мақсет етті. Сондай-ақ Әжинияз оқыу, билим, илим жетискенликлеринин халық ушын оғада керекли екенін тәсиршең түсіндирип жеткеріу ушын «Йүрсең» қосығында инсанның билим-ли, оқымыслы болыуын, жаратқан алланың парыз еткен буйрығы деп тәриппеген:

Хақтың хәмирини тутпайын,
Өз кәсибиннен пәк қылмайын,
Илими тәүсипти сермейин
Мен хәм құлман дия йүрсең.³¹

Шайыр бул қосығында қудайды араластырып, дүньяға көзқарасында шеклениушиликке орын берсе де, «қудайдың қулыман» деген хәр бир бенде ақыллы адам болыуы ушын илимлерди өзлестириуи керек, деген бахалы пикирдин ийеси болыуға еріскен.

Әжинияз мектеп-медиресениң хызмети менен уазыпасын айрықша бахалады. Оқыу орнын жас өспиримлерди улама, ахун, билимли етип шығарыушы устахана деп есаплаган ағартыушы шайыр Хийуа. медресесин тамамлап келиуден, өз ауылында мектеп ашып, устазлық етті. Бул кәсибинде жасларға түрли илимлерден

²⁸ Әжинияз. Таңламалы шығармалары. Н., «Қарақалпақстан» баспасы, 1975, 123-бет.

²⁹ Сонда, 93-бет.

³⁰ Әжинияз. Таңламалы шығармалары, Нөкис, ҚҚМБ, 1960, 122-бет.

³¹ Сонда, 141-бет.

²⁷ Әжинияз. Таңламалы шығармалары, Н., «Қарақалпақстан» баспасы, 1975, 72-бет.

түсиник бериуге тырысып, хәр қыйлы қыйыншылықларға дуушакерлесиуіне қарамастан, ол илимни айтды хәрйәнә.³² Оның түсинигинше, хәр бир устаз өзіндеги бар билимди шәкиртлеріне үйретиуі лазым: *Молла болсаң зая қылма илимиңни.*³³ Шайыр устазларды халықты сауатлы ететугын ағартыу хызметкерлері деп есаплады. Егер билим бериуші бундай адамлар жетиспесе, ямаса мектеп тәлим-тәрбия исин жүргизиуші-мудариссиз қалса — бул ең қыйын жағдай. «Көринди» қосығында мектептердің устазсыз қалыуына шайырдың жүдә ашынғанын мына қатарлардан сезиуге болады:

Мудариссиз урпағларым,

Билимсиз көринди,, көринди.³⁴

Әжинияз билим алыу мақсетінде жаслардың көпшилик уақтың мектепте өткерип, шынығыулар ислеуін, еринбеуін, илим жолындағы қыйыншылықтарға төзил, үйренгенлерін уақты-уақты тәкирарлауын, түрлі кітаптарды оқып, түсинигин тереңлестіриуін, соның менен бирге қудайға құлшылық етиуін де ескертеди. Себеби, шайыр диний илимлер менен тәбият таныу илимин айырып қарау дәрежесине ерисе алмады: — *Тут мениң пәндимни ал, сен мәсжиддин* (мектептен — Ө. Ә.) *шықмағыл.*³⁵ Ол уақытта мектептер мешиттің қасынан ашылатуғын еди.

Шайыр «Истихомад қылдым. Шерғазыханда» қосығында, *медресениң наны қақ*, қәхәтлик болса да билим үйрениу қууанышы себепли өткен күнлер қантыу-хәселден татлырақ³⁶ дейди. Әсиресе турмыс қыйыншылығынан айырым адамлардың билим-өнерге умтылыудан гөре күн көриске, тиришилик ғамына түсип кетиуін на-

³² Әжинияз. Таңламалы шығармалары, Н., «Қарақалпақстан» баспасы, 1975, 106-бет.

³³ Сонда, 134-бет.

³⁴ Ө. Әлеуов. Әжинияз оқыу, билим ҳаққында. Илимий-методикалық топлам, Н., «Қарақалпақстан» баспасы, 1976, 191-бет.

³⁵ Әжинияз. Таңламалы шығармалары, Н., «Қарақалпақстан» баспасы, 1975, 86-бет.

³⁶ «Совет Қарақалпақстаны» газетасы, 1969, 30-август.

дурыс деп есаплады. Қандай жағдай болса да дүнья таныудан, өнер-билим үйрениуден бас тартпау лазым, оқыуға нийетленген хәркимлер жетеди мақсуд-мурада, *дурыс болса ықлас пенен нийети*³⁷ дейди.

Әжинияз ислам дининиң көрсетпелери менен шекленип қалмай, оқыу-билимге қызларды да кеңнен араластыруу кереклигин айтты. Ол тәлим алған пайтахт Хий-үда оқыуға тартылған қызлар ул балалардан бөлек оқытылатуғын еди. Әжинияз бундай диний дәстүрлерге қарсы шықты хәм өзиниң ашқан мектебинде оларды аралас оқытты. Пикиримизди экспедиция материаллары толық тастыйықлайды.* Бул хаял-қызлар менен ерлерди жәмийетлик турмыста тең етиуге белгили дәрежеде қосылған үлес еди. Хәқыйқатында «Орта Азиядағы көпшилик басқа халықлардың мектеплерінде қызлар ул балалардан айырым оқытылатуғын болса, ал қарақалпақ мектеплерінде олар бирге оқытылған».³⁸ Ағартыушы турмыста хаял-қызлардың реакциялық хәрекетлер қурбаны болып атырғанына, айырымларының наданлықта, адамлар менен сөз тауып сөйлесиуди билмей ер жететуғынына ашынды. Шайырдың пикиринше, қыз-жауанлардың инсаний мәмлени өз орнында ислете алмауының себеби олардың хәр бириниң билим, әдеп-иқрамлылықты үйрениуі ушын *Атасы мектепке берген емести.*³⁹ Шайыр тәрәпинен бул жерде қызлардың оқыу-билим алыуы ушын ең биринши ата-ананы жууапкершиликте тутқанлығы сезиледи. Хәқыйқатында, олардың мектепке кең көлемде тартылмай атырғанлығына жәмийетлик турмыс айыплы еди.

³⁷ Әжинияз. Таңламалы шығармалары, Нөкис, ҚҚМБ, 1960, 129-бет.

*. А. Қаримов. Мойнақ районы территориясы бойынша әдебият таныу экспедициясының дала жазыулары, 1954-жыл июль; Информатор Набат Икметулла улы (1ауыл совет, Атау көшесинде тұрады); Кемпирим Гүлбий Жума қызы жас уақтында Әжинияз ахунда оқыған.

³⁸ Ж. Урумбаев. Революциядан бұрынғы қарақалпақ территориясындағы билимлендириу ислериниң хәм мектеплериниң қысқаша тарыйхы хәққында, Нөкис, ҚҚМБ, 1964, 13-бет.

³⁹ Әжинияз. Таңламалы шығармалары, Нөкис, ҚҚМБ, 1960, 56-бет.

Шайыр қызлардың сауатлы, молла болып жетилисүйіне де қызықсынған. Буны «Қалмен байдың қызы молла Нәбийра» — деп басланатуғын қосығында қызлар ишинен диний ислерди жүргизиўши хәм билим үйретиўши, сауатлы адамлардың шыққанлығын басқаларға өрнек еткенинен көремиз.

Сол дәуирдеги медиреселерде, мектептерде балалардың көпшилиги билимсиз қалатуғын еди. «...Оқыўшылардың көпшилиги тек намазлығын хәм мусылман дининиң гейпара қәделерин ядлап алғаннан кейин, бундай оқыўды 5—6 жылдан кейин таслап кетеди. Хәтте мектепти питкергенлердин арасында да хәрипти жаза алмайтуғынлар, текстлерди көширип жаза алмайтуғын адамлар болды»⁴⁰ Әжинияз буны оқыў-тәрбияны жүргизиў усылларының жарамсызлығынан деп түсинди. Усындай аянышлы аўхалға шыдамаған шайыр балаларға сауат аштырыўдың қолайлы жолларын излестирди. Биринши гезекте жасларға араб хәриплерин аңсат өзлестиріўге жәрдем беріўди ойластырды. Бул ушын Шығыс әдебиятында кең таралған акростихтен пайдаланып, «Бери кел», «Ай әлип» атлы қосықларындағы қатарларды араб алфавити хәриплериниң иретли айтылыўы менен — *Әлип, Бе, Те, Се, Жим* х. т. б. түрінде баслайды; қай сөздин қандай сестен басланатуғыны, неше хәрип бар екенлиги, олардың жайласыў тәртиби, хәр бир хәриптин өзіне тән жазылыўы менен айырылып туратуғынлығы хаққында түсиниклер береді. Әсиресе шайырдың үлкедеги оқыў, билим мәселесин жетилистириў хаққындағы ойларына Оренбург қаласында қазақ, татар хәм башқұрт халықлары арасында болыўы, сондай-ақ рус елатлықларында болып, сол жердеги мектептерди көриўи, 1874—1878-жыллары ашылған Петро-Александровсктеги рус-тузем мектеплеринен хабардар болыўы үлкен тәсир жасаған. *Саўат аштым субхансыз, қуда деп болдым ғәрип*⁴¹ — «Бахыт» қосығындағы бул хәм басқа да қатарлардан Әжинияздың

⁴⁰ Ж. Урумбаев. Революциядан бурынғы қарақалпақ территориясындағы билимлендириў ислериниң хәм мектеплериниң қысқаша тарийхи хаққында. Нөкис, ҚҚМБ, 1964, 16-бет.

⁴¹ Әжинияз. Таңламалы шығармалары. Нөкис, ҚҚМБ, 1960, 83-бет.

мектепте сесли усыл ямаса соған тәризлес усыллар арқалы оқытыўды жаңаша жүргизгенин шамалаўға болады. Ағартыўшы жазыўды үйретпей, тек ядлатыўшы мектептердин сауат бермейтуғынын айтады, ал шәкиртлерин билимли, оқымыслы етиўге умтылмайтуғын устазлар хаққында: — *Аўам яқшы муңдағ молла, хожадын, қәлем йонып, язар хаты болмаса*»,⁴² — дейди. Ески мектептеги «...устазлар арасында хат жазыўды билмейтуғын, тек оқыўды ғана билетуғын, яғный хаты жоқ «сауатлылар» көп болған еди». ⁴³ Әжинияз усындай устаз-моллалардың наданлығын, олардың миннетли ўазыйпасына немқурайды қарайтуғынын критикалады.

Шайыр оқыў процесинде үйретилетуғын мағлыўматларды адамның тыянақлы хәм түсиникли өзлестиріўи ушын тәлимниң көрсетпели болыўын мақұллайды. «Ба-зыбиреўлер» атлы қосығында қоршап турған дүньяны билиўде мий хәм сезиў ағзаларының әҳмийети туўралы: — *Ойы менен ибрат алар, хәр нәрсени көзи көрип*,⁴⁴ — деп жазады.

Ол алынған билимниң мийде орнығыўы ушын балаларға үйретилген тәлимди тез-тез тәкирарлатып турыў тәрепдары болды. Үйге тапсырманы сорағанда ядлаў түрінде емес, ал түсингенин өз сөзи менен айтып беріўди талап еткен. Әсиресе өзи өрнек көрсетип, жасларды жағымлы ҳаўаз бенен көркем әдебий қырәтке түсирип китап оқыўға қызықсындырған. Оның сабақ өтип атырғандағы сынғырлаған ҳаўазын аўылдың қыз-келиншек-лери суўдан киятырып қапының сыртынан тыңлап туратуғын болған.⁴⁵ Себеби, шайыр өз мектебинде диний тәртиплерге итибар берместен, қосық сабағын жүргизген, балаларға жазған қосықларын хәм халық намаларын үйретип, эстетикалық тәрбия жумысларын да алып

⁴² Әжинияз. Таңламалы шығармалары, Н., «Қарақалпақстан» баспасы, 1975, 68-бет.

⁴³ Т. Н. Қариниязов. Совет Узбекистони маданияти тарихидан очерклар. Тошкент, УзССР Ғаңлар Академиясы наш-риети, 1956, 54-бет.

⁴⁴ Әжинияз. Таңламалы шығармалары, Нөкис, ҚҚМБ, 1960, 80-бет.

⁴⁵ С. Нийетуллаев. Полевые записи литературоведческой экспедиции по территории Муйнакского района, 1954 г. июль (Информатор Кутлымуратов Утепберген, 70 лет).

барған. Бул XIX әсир ақыры XX әсир басларындағы Орта Азия территориясында қәлиплесип шыққан жана оқытыу усылы—жәдитше сауат аштырыу бойынша Әжинияздың туңғыш излениулері еди.*

Әжинияз мектептер ушын устаз таярлауға да кеуил бөлген. Оқытыушылыққа еби бар, билимди жақсы өзлестирген айырым шәкиртлерине тәрбия ислерин жүргизиу тәжирийбелерин үйреткен. Хәтте гейпараларын Қазақстанға бала оқытыуға кеткенде, шайыр Торғай сорамындағы Мырза Қожбанның ауылында да балалардың билим алыуы ушын мәүсимлик мектеп ашқан) өзи менен бирге алып жүрип, бир тәрәптен оқытыу исине жәрдемши сыпатында пайдаланса, екинши жағынан олардың устазлық кәсибин жатлықтырыуына ерискен. Мәселен, Менеш пенен дәслепки ушырасуында усындай шәкиртлериниң бири қасында бар еди.

Шайыр көп жыллық бала оқытыу тәжирийбелерин топлай отырып, өз заманындағы устаз моллалардың жас өспиримлерди оқуудан билмегени ушын хәм басқа да себеплерге бола паллаққа асыуын, дүрре урыуын—кәтелик, тәрбияны дурыс жүргизе алмаушылық деп есаплап, дене жазасы баладағы психологиялық азап-ла-ныуды туўғызатуғынын айтып өтеди. Бундай азапты өзи де бастан кеширген еди:

Иймам деген иймансыз

Жыласам урды керип⁴⁶

Ағартыушы шайыр оқытыу процесинде билмеске ыза берип болмаслығын⁴⁷ айтады. Өзи балаларға жыллы сөзли, меҳрибан болды; сабақтан үлгермеген балаға түсиндириу, үйретиу кереклигин ескертти. Оның қосық

*. Жәдит мектеби дәслеп 19-әсирдин екинши ярымында Волга (Едил) бойы татарлары арасында пайда болған. Әжинияздың Едил бойларында болғанлығын нәзерде тутсақ бул шайырдың жәдит мектебинен хабары бар деген пикиримизди әдеуір исенимли етеди. Қараңыз: Өзбек Совет Энциклопедиясы, 4-том, Ташкент, 1973, 277-бет.

⁴⁶ Әжинияз. Таңламалы шығармалары, Нөкис, ҚҚМБ, 1960, 83-бет.

⁴⁷ Әжинияз. Таңламалы шығармалары, Н., «Қарақалпақстан» баспасы, 1975, 184-бет.

ларынан мектеп жасларға тек хат-сауат, билим берип гана шекленбей, сондай-ақ әдеп-икрамлылыққа да тәрбиялайды деген мәнис те келип шығады.

ЖАСЛАРДЫҢ ӘДЕП-ИКРАМЛЫЛЫҒЫ МӘСЕЛЕЛЕРИ

Әжинияздың жасларды әдеп-икрамлылыққа тәрбиалау хәққындағы ойлары да ағартыушылық көзқараслары менен байланысly. Оның түсинигинше адамлардың әдеп-икрамлы, этикалық жақтан жетилисиуи жәмийетлик турмыста олардың бирин-бири езиуине, хорлауына жол қоймайды. Бул мәселениң усындай социаллық әжмийетин сезе отырып, шайыр оны ақыл қубылыслары менен тығыз байланыстырады. Ақыл инсанның этикалық түсинигин тәртипке салады. Ақыл-еси бар адам айып ислемейди. Сондай екен: *Айыпты билмәген ақылсыз зайып*⁴⁸ яки ақылы жоқ жаслардың *әдеби әрқандин хеш заты болмас*⁴⁹.

Шайыр әдепли хәм көргенсиз адам арасында биологиялық айырмашылық жоқ екенин, тек тәрбия менен билим алыудың басқаша бағдарларда, хәр қыйлы дәрежеде болатуғынын айтады. Усыған байланысly:

Пәзийлет билмеген надан,

Төрт аяқлы малға мегзер.⁵⁰

Әжинияз жаслардың әдеп-икрамлылығын қәлиплестирiuде ата-бабалардың бай тәжирийбелерине — «халық педагогикасына» — сүйениуди қууатлаған:

Бұрынғы адамнан қалған үснийат,

Гөне адамларда бардур қасийет,

Аларның айтқаны — бәри нәсийхәт.⁵¹

Перзент әдеп-икрамлы, унамлы қасийетлерге тәрбиаланбаса, турмыста жек көринишке ушырайды. Ондай

⁴⁸ Сонда, 186-бет.

⁴⁹ Сонда, 188-бет.

⁵⁰ Әжинияз. Таңламалы шығармалары, Н., «Қарақалпақстан» баспасы, 1975, 73-бет.

⁵¹ Әжинияз. Таңламалы шығармалары, Н., «Қарақалпақстан» баспасы, 1975, 187-бет.

жаслар хәтте өзін асырап камалға келтирген ата-анасын да хұрметлемейди, айтқанына бағынбай, өзлігінше кетеди. Усындайда балаң тилиңди алмаса, ишиң жанған отқа мегзер.⁵²

Шайыр жақсы минез-құлықты сөз еткенде алды менен адамгершиликти тилге алады. (Бул дүньяның көркі—адам баласы⁵³) Адамлар бир-биринің қәдірин билиуі, өз-ара сыйласықлы, адамгершиликли мәмледе жасауы керек. Егерде адам улы адам қәдірин билмесе, оннан дүзде отлап жүрген мал жақсы.⁵⁴ Адамгершиликли ис етсең ғана басқалар өзіңе хұрмет көрсетеди, олардың адамгерлик адамдадур кейили.⁵⁵

Әжинияз турмыста инсан қәдірин аяқ асты қылатуғын зулымларды (Адамгерлик ислерінде болмады нәму-нышан.⁵⁶) көп көрди. Шайыр оларды жийиркениш сезими менен тилге алады: Етпеген қайыр-сақауат адамгершилик ис емес.⁵⁷ Демек, хақыықый инсан өзінің барлық ақыл-хуышын адамды хұрметлеуге, оған жақсылық ислеуге қаратыуы лазым.

Әжинияз жаслардың өз-ара дослық қатнаста жасауын әхмийетли санады, себеби: Хешкимге болмаған үлпет... мийғасыз бир талға мегзер.⁵⁸ Турмыста жақсы адамлар менен дослықта өмир сүрсең ғана талабын өрлейди, тек жақсы достың болар өлгениңше мәдети.⁵⁹ Жаслар садық, исенимли, бир-бирине шын берилген болуы керек. Дос болып досынан гәпин гизнеген, досқа қылап қылып ялған сөйлеген.⁶⁰ — душпан. Буындай яман адам достдың қашар, үз кешер⁶¹ хәм опасызлық етер, сонлықтан да йүрме намәрд йолдаш билә.⁶² Дос

излеген адам қәдірин биләр бир қәдирдан изләсә⁶³ ғана жақсы болатуғынын айтып, нәмәхрәмди хасла жолдас тутпауды нәсиятлады.

Адамлар арасындағы дослық сезимлеринің бекем-лиги, бирлікте ис етиуге умтылуы олардың аўқамласуы пайда етеди. Дослықтың күшин тәриплеп, ағартушы:—Биригип дос болып қолды уласаң, оңғанын ақыл хәм ой билен көрдим,⁶⁴ — дейди. Усылай етип Әжинияз бахытлы турмысқа ерисиуге, шадықұррамлықты бәлки көриуге, халық билен ғалаба ғайрат керекти⁶⁵ деп жасларды халықтың дәретиушилиқ құдиретине исениуге шақырады.

Әжинияздың коллективизм рухындағы қосық қатарлары халықлар дослығы хақындағы ойлары менен ушласады. Ол өзбек, қазақ, қырғыз, түркмен х. т. б. миллетлердин туысқанлық дослығын жоқары бағалап, тыныш-татыу жасауын әрман етти. Қыз Меңеш пенен айтысында—легендалық характерде болса да—қазақ, қарақалпақ миллетлеринің келип шығуы тийкары бир екенін билдирген еди. Шайыр миллетшилиқ сиясатын хәуижлендириуши феодаллардың реакциялық көз-қарасларына қарақалпақ қазақ пенен теңбе-тең журт⁶⁶ деген пикирин қарсы қойды.

Ұатанды сүйиу, халық мәпи ушын умтылуы—хәр бир азаматтың ұазыйпасы екенлигин түсиндириу Әжинияздың қосықларында айрықша орын ийелейди. Оның хәр бир азаматтың, пүткил халықтың өз Ұатаны менен қаншелли дәрежеде бекем байланыста болатуғынын сездириу ойларын мына қатарлардан көреміз: Жер хәм ел билендур, ел хәм жер билән, Жерсиз елдің күни дәрбедер билән.⁶⁷

Ағартушының жасларға туған Ұатанын сүйиу сезимлерине ие болуы, оны қәдирлеп сыртқы душпанлардан қорғау кереклигин, елден безиуге болмайтуғынын нәсиятлағандағы мәқсети: Елинен айрылған дийға-

⁵² Сонда, 72-бет.

⁵³ Сонда, 65-бет.

⁵⁴ Сонда, 122-бет.

⁵⁵ Әжинияз. Таңламалы шығармалары, Нөкис, ҚҚМБ, 1960, 68-бет.

⁵⁶ Сонда, 83-бет.

⁵⁷ Әжинияз. Таңламалы шығармалары, Н., «Қарақалпақстан» баспасы, 1965, 131-бет.

⁵⁸ Сонда, 66-бет.

⁵⁹ Әжинияз. Таңламалы шығармалары, Нөкис, ҚҚМБ, 1960, 66-бет.

⁶⁰ Әжинияз. Таңламалы шығармалары, Н., «Қарақалпақстан» баспасы, 1975, 123-бет.

⁶¹ Сонда, 130-бет.

⁶² Сонда, 106-бет.

⁶³ Әжинияз. Таңламалы шығармалары, Н., «Қарақалпақстан» баспасы, 1975, 132-бет.

⁶⁴ Әжинияз. Таңламалы шығармалары, Нөкис, ҚҚМБ, 1960, 67-бет.

⁶⁵ Сонда, 134-бет.

⁶⁶ Әжинияз. Таңламалы шығармалары, Н., «Қарақалпақстан» баспасы, 1975, 218-бет.

⁶⁷ Әжинияз. Таңламалы шығармалары, Н., «Қарақалпақстан» баспасы, 1975, 35-бет.

на болатуғынын⁶⁸ түсіндириу. Жат жұрт қәдіринди билмейди. Жат елдерде мүсәпирлик шеккеннен, урып-соғып қорласа да ел жақсы⁶⁹ — деп туған мәканның хәр нәрседен де артықмашылығын сездирди. Себеба, Хәрким өзинің йуртында дәулетли султанға меңзеп⁷⁰ жасайды. Дүньяда шырайлы шәхәрлер хәм гөззал имаратлар көп болса да — хәр кимнің өзине Мысырды жайы.⁷¹

Шайыр жасларды халық ушын мийнет етиуге тәрбиялау хәққында да бахалы пикирлер айтты. Адамлар тек жасап, күнелтиу ушын ғана емес, ал халық мәпи, Уатанның гүлленіуі ушын да маңлай тер төгіуі керек. Мийнеттің дәретиушилик құдиретинің ұллылығын, оның елді сүйіушилик сезимлери менен байланысатуғынын баян ете келип, шайыр: — *Елге пайдасы жоқ мақтаншақ мәрттен, шаң-кириңди қағып ескен жел жақсы*⁷² — дейди. Әжинияз класслық характердеги «мийнет етиу — қара сүйек жарлы-жақыбайлардың иси, ақ сүйек феодаллар бул ушын жаратылмаған» деген түсиниклерге қарсы шыға отырып, бай, гедей болыуына қарамастан бәрше ырысқысын өзи табыуы кереклигин тәрипледі. («Базыбиреулер»).

Шайыр мийнет ислеуге шақырыу менен бирликте жасларға өнер ийелеуді нәсият етип, буның халық талабын қанаатландырыуда әхмийети үлкенлигин, турмыста феодал езиушилерден ғәрезсиз жасаудың тийкары шарасы өнер ийелеу екенлигин, инсанды бул жетискенлик бахытқа еристиретуғынын «Мегзер» қосығында жақсы баянлаған. Оның көзқарасынша, кәсип-өнериң таптырмайтуғын, керекли, қәдірли болса хызметинди ел хұрметлейди, досларың менен тилеклес адамларың көбейеди:

Пуллы болса кәспи-кәриң,
.....

Хәмме сениң досың, ярың.
Төрт жағың құблага мегзер.⁷³

Әжинияз жаслардың тийкары унамлы қәсийетлериниң бири өтирик сөйлемей, өсек айтпау, хәқ жүриу екенин де көрсеткен. Алдамшы кisinin ар-намысы, туралғы кем болатуғынын түсіндирип: *Өтирикшиниң болмас анты, ийманы*⁷⁴ деп жазды. *Усындай жаман адам ғоз таслайды араға*.⁷⁵ Сөздің өтирик-ырасы анықланбаса адамлар арасындағы өз-ара исеним, сыйласық бузылатуғынын, соның ушын *Шуғыл сөзди шубха етиуді таслау*⁷⁶ зәрүрлигин де баянлады. Оның пикиринше, өтирик-өсек айтыушы адамлардың:

Талабы сарсық гәп болар,
Алды бәлент тауға мегзер.⁷⁷

Шайыр жасларға сыр сақлай билиуді ескертеди, еситкени менен билгениниң бәрин көрингенге айта беріуді әдепсизлик деп есаплап, аұзында гәп турмайтуғын парасатсызларға құпия ойларды паш етпеуді нәсиятлайды. Бул мәселеде *Сыр бермедим хәр нәмарде*⁷⁸ деп өзін үлги етти. Оның түсинигинше, дурис тәрбия алған адамдар хәркимге иштеги пикирлерин айта бермейди: *Сыр шашпас адам данасы*.⁷⁹ Әсиресе душпан, феодал-зулымларға — *дос емес ол түлкилерге*⁸⁰ хеш сыр шақпай, буның орнына:

⁶⁸ Сонда, 63-бет.

⁶⁹ Әжинияз. Таңламалы шығармалары, Н., «Қарақалпақстан» баспасы, 1975, 123-бет.

⁷⁰ Сонда, 101-бет.

⁷¹ Сонда, 122-бет.

⁷² Әжинияз. Таңламалы шығармалары, Н., «Қарақалпақстан» баспасы, 1965, 84-бет.

⁷³ Әжинияз. Таңламалы шығармалары, Н., «Қарақалпақстан» баспасы, 1975, 71-бет.

⁷⁴ Әжинияз. Таңламалы шығармалары, Н., «Қарақалпақстан» баспасы, 1975, 123-бет.

⁷⁵ Әжинияз. Таңламалы шығармалы, Нөкис, ҚҚМБ, 1960, 108-бет.

⁷⁶ Сонда 67-бет.

⁷⁷ Сонда, 145-бет.

⁷⁸ Сонда, 106-бет.

⁷⁹ Сонда, 71-бет.

⁸⁰ Әжинияз. Таңламалы шығармалары, Нөкис, ҚҚМБ, 1960, 80-бет.

Иигит керек өз жайында сөзлөсө,
Хәркимә сыр бермей сырын гизнәсө.⁸¹

жақсы болатуғынын ескерткен. Сыр сақлай билиў, пикирлерин гизней алыў қасийетлери сабырлы, парасатлы адамларда болатуғынын айта отырып, ағартуғыны жасларды салдамлылыққа үйретиў кереклигин де талап етеди. *Сабырлы ич артық, көз бенен көрдим*⁸² деп бунның тәжирийбеде көп сыналғанын жазады.

Солай етип, Әжинияз әдеп-икрамлылық тәрбиясы мәселесинде жаслардың инсаний мәмлени лухта ийелеген, адамгершиликти, жағымлы минсзли, мийнет сүйгиш, әдил, дослықты хәм халықлар дослығын қәстерлейтуғын, елинің патриоты, барлық ўақытта бир сөзли, сабыр-парасатлы, мәрт болыўы кереклигин нәзерде тутқанын көремиз. Оның әдеп-икрамлылық мәселесиндеги пикирлериниң тийкарын халықтың келешегі болған жаслардың унамлы этикалық түсиниги менен характери жәмийеттиң жақсыланыўына, адамгершиликти қасийетлерге бай болыўына алып келеди деген ағартуўшылық идеялар қурайды.

ШАЙЫРДЫҢ ЭСТЕТИКАЛЫҚ КӨЗҚАРАСЛАРЫ

Әжинияздың ағартуўшылық көзқарасларында әдебиет хәм музыканың жәмийеттеги роли, әсиресе көркем сөз өнериниң өзине тән дәретилюй принциплери, оның халық мәпи ушын гүресийде өткир қурал екенлиги, адамларды руўхый жақтан жигерлендирип, зулымлық пенен наданлыққа қарсы гүресийде шақыратуғынлығы ҳаққындағы пикирлери айрықша орын ийелейди. Бул мәселеде оның Орта Азия ойшыллары — Наўайы, Физийлий, Нийзамий, Мақтымқулының прогрессив эстетикалық көзқарасларын терең үйренгени, көркем әдебиеттиң эстетикалық әҳмийетин баҳалаўда оған заманласла-

ры Шеринияз, Күнхожа, хәм Бердақтың үлкен тәсир тийгизгени байқалады.*

Көпшилиқ шығыс ойшыллары сияқлы Әжинияз да әдебий-эстетикалық көзқарасларында алды менен шайырлықтың инсанда пайда болыўы ҳаққында пикир жүргизди хәм талантты қудай тәрепинен адамға берилген айрықша қасийет деп есаплады. Усындай теистлик түсиникке байланысқан ойлары «Йоқты» қосығында айқын көринеди:

Қоңлимде ғам, дәрди әлем,
Сөзләсәм шықар дәмбәдәм.
Мәңа сөздин башқа нгәм
Хешнәмәрсә берән йоқты.⁸³

Ал «Нәсият» қосығында: — *Қадир мәўлем зибанына бергени, ҳақдур дебән тыңлаңызлар, яранлар*,⁸⁴ — деп келтирген. Сонда да Әжинияз усы жетискенликти берген қудайды емес, ал турмыс ҳақыйқатлығын, өз халқының тилек, мақсетлерин қосық етип жазыўды, жырлаўды өзине ўазыйпа етти. «Еллерим барды» қосығында *Көрген билгенини айтып сөйлеген, қарақалпақтың әдиўли Зийўары барды*⁸⁵ деп жазғаны бунның дәлийли. Шайырлықтың, көркем өнердин жәмийетлик әҳмийети үллы екенин ол дурыс түсинди. Себеби «...массаға тикке-лей тәсир етиўдин ең исенимли хәм сыналған қуралы болған искусствосыз хеш бир дин, хеш бир снисий власть, хеш бир революцияшыл класс жасай алмай-

* Бул ойшыллардың Әжинияздағы эстетикалық көзқарастарға тәсирин ҳаққындағы мағлыұматларды мына дереклерден оқып биліўге болады: Х. Ҳамидов. Әжинияз поэзиясының дереклери ҳаққында «Әмиўдәрья» журналы, 1975, №8, 5-бет; Қ. Байниязов. Ғарийп Зийўар елдин ғамын ойлайды. «Әмиўдәрья» журналы, 1979, №12, 82-бет; Ө. Әлеўов. Шайырдың эстетикалық көзқарасларын. «Совет Қарақалпақстаны» газетасы, 1975, 20-февраль; Ө. Әлеўов. Бердақтың эстетикалық көзқараслары ҳаққында. «Әмиўдәрья» журналы, 1974, №12, 109-бет; Ж. Орынбаев, Ө. Әлеўов. Бердақтың жәмийетлик—педагогикалық көзқараслары. Н., «Қарақалпақстан» баспасы, 1978, 71-бет. хәм т.б.

⁸³ Әжинияз. Таңламалы шығармалары, Н., «Қарақалпақстан» баспасы, 1975, 121-бет.

⁸⁴ Сонда, 135-бет.

⁸⁵ Әжинияз. Таңламалы шығармалары, Н., «Қарақалпақстан» баспасы, 1965, 58-бет.

⁸¹ Әжинияз. Таңламалы шығармалары, Н., «Қарақалпақстан» баспасы, 1975, 132-бет.

⁸² Әжинияз. Таңламалы шығармалары, Нөкис, ҚҚМБ, 1960, 67-бет.

ды».⁸⁶ Сонлықтан ағартыушы шайыр көркем сөз шеберлері дөреткен прогрессив идеядағы творчествоның халық ишине, жәмийетшілікке кең таралуын, адамдардың оннан идеялық рухланыуын, жигер, эстетикалық зауық алыуын шәрт санады:

Ийемен деп уллы атаққа,
Аты белгили елатқа,
Жайылмаса сөзи халыққа
Шайыр гөне тамға мегзер.⁸⁷

Әжинияз әдебиеттің халықтық болыуын баянлауға ұмтылды. Хәр бир шайыр таланттың халықтың айтыуды ойлап жүрген идеяларын жырлауға арнауы, елиний арзыу-әрманларына өзинің кеулиндегі ойларын қосып сөз етиуі, барлық жигер-күшін творчествоға бағышлайы шәрт. Қосық арқалы пайда болатуғын нәзік сезімлер қудайдан басқаның бәріне эстетикалық тәсірін тийгизеді (оның түсинигинше қудай дауыс жетпес жерде—аспанда жасайды). Ғақықатлықты, иштегі айтылар пикирлерди иркип қалыу сөз шебериниң мини болатуғынын, иштегі жанған отты поэзияға айландырып ғана сөндириу мүмкинлигин айтады. Бул ғақықанда өзин өрнек етип, —*Зийғар айтур тилде барын* дейди. («Меңзер» қосығында).

Әжинияздың философиялық көзқарасына мууапық, адамға өмир сүриу бир мәрте ғана бериледи, соның ушын да шайырлар өз өнерин тынбай пропагандалауы, турмыстың хәр бир дақиқасынан дурыс пайдаланыуы, өз халқы ушын—улыуа алғанда адамзаттың рухый байлықтарын арттыруу ушын өзлериниң поэзияларын дөретип үлгеріуі лазым. Өйткени:

Сөзле ға, бұлбил зибаным,
Еки келур заман йоқты.⁸⁸

⁸⁶ Ж. Базарбаев. Эстетика хәм практика, Н., «Қарақалпақстан» баспасы, 1974, 40-бет.

⁸⁷ Әжинияз. Таңламалы шығармалары, Н., «Қарақалпақстан» баспасы, 1975, 73-бет.

⁸⁸ Сонда, 119-бет.

Ғақықатында да тири инсан сыпатында хәр бир шайырға өмириниң ақырында әжел келип жетеди:

Зийғар айтур саңа келур шум өлүм,
Сөзлә қазан урып солмайын гулин,
Сөзләмәкдин қалур бу қызыл тилиң,
Бир күн шыбын киби жандын айрылса.⁸⁹

Әжинияздың пикиринше, көркем творчестводағы прогрессив идеялар халыққа руу, эстетикалық кууат бағышлайды. Шайырлар тәрәпинен жазылған поэтикалық шығармалардың тек «маржанлары» ғана әуладтан-әуладқа өтеди:

Шийрин тил адамның толы кууаты,
Қалар кейингиге сөздің бәленти.⁹⁰

Ғақықатында да даналық пикирлерге толы, шебер айтылған поэзиялық қатарлар хеш өлмейди. Дүрдана-лар халық жүрегинде мәңги сақланады:

Шайырлар хазм еткен палек рауана,
Шығарғаны кетер нешше замана.⁹¹

Әжинияз поэзияның қудиретін, оның эстетикалық тәсір күшін қабыллау мәселесинде турмыста еки түр-ли көзқарастың бар екенлигин де байқады. Сонлықтан феодал, дин ийелери дүрдана дөретпелерди кемситип, ал оны жазған шайырларды куудаласа да—халықтың көркем сөз шеберлері шығармаларының мәнисин алжаспай түсиниуін, көркем әдебиетти прогрессивлик, халықтық, демократиялық көз-қарастан бағалауды талап етти:

Шайырлар сөз етер елатым тыңлаң,
Душпанлар күлерлер, досларым тыңлаң,
Дослар, мәнисин аудырмай тыңлаң,
Бул дүньяға шығып хәммесин көрдем.⁹²

⁸⁹ Әжинияз. Таңламалы шығармалары, Н., «Қарақалпақстан» баспасы, 1975, 64-бет.

⁹⁰ Әжинияз. Таңламалы шығармалары, Нөкис, ҚКМБ, 1960, 66-бет.

⁹¹ Сонда, 66-бет.

⁹² Сонда, 67-бет.

Әжинияздың түсиниәинше реалисттик поэзия ғана халық турмысын сәулендирип, эстетикалылығы менен адамлардың зейнин ашады. Қосықтағы жалған мазмунға ие қатарлар шайырдың абыройын төменлетеді, соның ушын да сөз усталары өмирди қақыйқат жырлауы керек. Ағартыушы гейпара қосықларында бір пикирлерди билдириуден алдын (яки соң) *Бұл сөзим шын, йаланы йоқ*⁹³ яки *Шындур сөзим, ялан йоқты*⁹⁴; егер бәсеки туұдыратуғын қубылысты, жазса яки бул қаққында өзине оншелли исенбесе: *Қәте шықса, кешириңлер сөзлерден*,⁹⁵—дейди. Бул қатарлар оның көркем әдебияттың уақыялыққа эстетикалық қатнасы — қақыйқатлықты баянлау, болмыстың реаль сәуленеңиуи екенин түсингенин абайлатады. Егер поэзия формалисттик ағым тәсиринде болып, жалған сүүретлеушиликке берилсе, бундай қосық қатарлары халық ишинде оқылмастан қор болатуғынын ескертти: — *Ялған шықса ләпгөйликтен сөзлерің, оның хор болғанын көз билен көрдим*,⁹⁶—дейди.

Әжинияз поэзияны гейде «шийрин сөз» деп те жүргизди. Шийрин сөз адамларды руұхый жақтан жигерлендирип, пикирлеу дүньясына азық береді, дүнья гөззаллығын бурынғыдан да жақсырақ сездиреди. Шайырдың поэзияда гөззаллыққа умтылыуын өзине әдебий лақап таңлауынан да көриуге болады,* «Зийұардың» пикиринше, зулымлық жәмийеттен наразы болған адамлардың азатлық, бахыт ушын гүресинде, сулыұлықты, келешекти әрманлауында поэзияның атқаратуғын хызмети айрықша уллы:

Зейин әйлеп ҳәр нышана түшмәге,
Кеуил қойып пәрүаз етип ушмаға,

⁹³ Әжинияз. Таңламалы шығармалары, Н., «Қарақалпақстан» баспасы, 1975, 112-бет.

⁹⁴ Сонда, 120-бет.

⁹⁵ Сонда, 32-бет.

⁹⁶ Әжинияз. Таңламалы шығармалары, Нөкис, ҚҚМБ, 1960, 67-бет.

* «Зийұар» сөзи—безеңиу, жасаныу, сулыу, гөззал деген мәнислерге ие.

Ғам-қайғы, көпесте көңлиң ашмаға,
Мунда дәркәр шийрин сөздің ләззети.⁹⁷

Сондай-ақ Әжинияз «Хәр жерлерде дилгир мутаж болсаңыз» атлы қосығында гөззел жанрының адам кеулин хошлап турмыстан шадланыуды пайда ететуғының баянлайды:—*Мен оқыйын тыңлаң йазған хатымны, көрип шады-қуррам болың яранлар*,⁹⁸—деп көркем сөз бенең шугылланыушы шайырларға әдебият майданында халық талабын орынлау, массаны поэзия менен руұхландыруу уазыйпасың жүклейди. Қақыйқатында да: *шайыр қәлем алса сөзден қандыра*.⁹⁹

Әжинияз XIX-әсирдеги феодаллық Хийұа дүзими хәм жергиликли бий, болыслардың әдебий мийрасларды және олардың дәретиушилерин қысқыға алып қуұдалатаны қаққында:—*Мендей сорлы дәртли көп, бахты аз, шайырдың биразын көз бенен көрдим*,¹⁰⁰—деп жазды. Көркем сөз усталарының творчестволық шығармаларды дәретиуине, халық ушын әхмийетли прогрессив идеяларды жырлауына «Дәұран болмады»:¹⁰¹

Сәнемлер қолында тилла саз едим,
Хәуиңге келтирер жәнән болмады,
Туғырымда талпынған алғыр баз едим,
Қәлпе-саядларым маман болмады.

Феодаллық жәмийеттин басқарыушы топарларынан зорлық-зомбылыққа ушыраса да қара пуқараның шайырдың уллы хызметин, «хасыл мүлкин» қәстерлейтуғынына Әжинияз исенеди: *Халқым билер дәртимди хәм өзимди, еситкенлер тыңла айтқан сөзимди*.¹⁰² «Дәұран болмады» қосығында, Орта Азияның ири қалаларын-

⁹⁷ Әжинияз. Таңламалы шығармалары, Н., «Қарақалпақстан» баспасы, 1965, 124-бет.

⁹⁸ Х. Хамидов. Әжинияз поэзиясының дереклери қаққында, Әмиұдарья журналы, 1975, № 8; 6-бет.

⁹⁹ Әжинияз. Таңламалы шығармалары, Нөкис, ҚҚМБ, 1960, 67-бет.

¹⁰⁰ Сонда, 66-бет.

¹⁰¹ Әжинияз. Таңламалы шығармалары, Н., «Қарақалпақстан» баспасы, 1975, 39-бет.

¹⁰² Сонда, 138-бет.

дағыдай, қарақалпақ елинде де көркем шығармаларды мийнеткешлер массасына таныстырыўды, шайырлардың «кеўил мүлкиниң» елеспесиз қалмаўы ушын илажлар ислеўди өтиниш етти. Хәтте өз шығармалар топ-ламын китап етип бастырып шығарыў ушын Әжинияз арнаўлы адамды Бухараға жиберди.

1873-жылы қарақалпақ халқы Россияға қосылды. Енди көркем сөз усталарының творчествосын ел ишине баспа сөз арқалы таныстырыўға үлкен мүмкиншиликлер туўды. 1878-жылы шайырдың Қыз Менеш пенен айтысы «Түркстан ўалааты газетасы»нда жарияланды (бизин пикиримизше айтысты газетаға шайырдың өзи жиберген—Ә. Ө.). Бул дәўирде Әжинияз жүдә қартайған еди. Өзиниң «Дәўран болмады» қосығында Хийўа ханлығы заманын нәзерде ту-тып, «таяр қырманын» халыққа бериўге шараят жара-тылмағанын, ал енди 1873-жылы, үлкен өзгерислер бо-лып атырған ўақытта, шайырлық йош өзінде бурын-ғыдай емеслигине өкинеди:

Қырман таяр ўақта бермей шамалын,
Шамал берсе атар қырман болмады.¹⁰³

Әжинияз поэзияның мазмунлы хәм тәсиршен дәре-тилиўинде шайырдың жекке басының билимлиги, ондағы ақылдың жетискенлиги, дүньяға прогрессив көзқарасы үлкен роль атқаратуғынын түсинди. Әсире-се үлкен ақыл менен дәретилген шығарманың кемис-сиз шығатуғынын билдиргенлигин төмендеги қатарла-рынан байқаймыз:

Ақылым дәрьядек жош урып,
Сөз үстине сөз ашурып,

Бул кеўлимде әрман йокты.¹⁰⁴

Әжинияз «Бозатаў» поэмасын дәретий тәжирийбеси арқалы поэзиядағы натурализм, яғный объектив ўа-

¹⁰³ Әжинияз. Таңламалы шығармалары, Н., «Қарақалпақстан» баспасы, 1975, 40-бет.

¹⁰⁴ Әжинияз. Таңламалы шығармалары, Н., «Қарақалпақстан» баспасы, 1965, 104-бет.

қыяны сол турысында баянлаў көркем өнерде тәсир-сизликке, эстетикалық қунсызлыққа алып келетуғынын, болмыс берген ўақыяны хәр бир шайыр өзиниң бай поэтикалық фантазиясында, руўхый дүньясында қом-лаўы, дүньяға көзқарасы тийкарында идеалластырыўы кереклигин ескертеди. Әсиресе шайырдың поэтикалық қыялы күшли болыўы оның творчествосына жетискен-лик бағышлайтуғынын өз тәжирийбесинде көрди: *Қыял етсем, мениң кеўлим, ертлейдеги атқа мегзер.*¹⁰⁵

Әжинияз эстетикалық көзқарасларында ертеде өткен прогрессив демократ-шайырлардың әдебий дәстүри-нен өрнек алыўға да үлкен әхмийет берди. Ол Орта Азияға кеңнен мәлим, ноғайлы заманындағы шешен-лик өнердиң устасы, исми легендаға айланған Жийреп-шени өзине идеал етти. Қыз Менеш пенен айтысында Әжинияз:—*Қурбыжан, өлеңшимин мен де сендей, мен де айтамын өлеңди Жийреншедей,*¹⁰⁶—дейди. *Жийреш-шедей болған соң сөзге шебер,*¹⁰⁷ шайыр тени жоқ ли-ризмге толы новаторлық поэзия дәретийге еристи.

Әжинияз көркем сөздиң жетилискен, тәсиршен бо-лыўын, сайлап алынған салмақты сөзлер менен қысқа жазылыўын жоқары бақалаған. Поэзиядағы көп сөзли-лик хәм курғақ баянлаўды ол:—*Қой сөзиңди мун-нан артық сөйлем, буннан көп сөйлесең-сөзин зәң болур,*¹⁰⁸—деп тыйып таслайды. Шайыр поэзияда ай-тажақ пикирди бабында, хәр бир сөзди тийисли же-ринде келтирип тәрипплеўди, сонда эстетикалық жақ-тан қунлы көркем шығарма пайда болатуғынын ай-тып, қосықты шала асығыс дәретийге қарсы болды:

Асығыста айтты керек сөзини
Мақтанғандай бул қағаздың жүзине
Тәрийп етип айталмаса керекти.¹⁰⁹

¹⁰⁵ Әжинияз. Таңламалы шығармалары, Н., «Қарақалпақстан» баспасы, 1975, 70-бет.

¹⁰⁶ Әжинияз. Таңламалы шығармалары, Н., «Қарақалпақстан» баспасы, 1965, 221-бет.

¹⁰⁷ Сонда, 220-бет.

¹⁰⁸ Сонда, 99-бет.

¹⁰⁹ Әжинияз. Таңламалы шығармалары, Нөкис ҚҚМБ, 1960, 134-бет.

Усылай етип, Әжинияз поэзия дәретіңде мазмұн хәм форманы терең қәлиплестіріп алып барыу принципін нәзерде тутты. Мазмұнның тийкаргы орынды ийелейтуғынын сөз еткен пикирлерін адамдағы этикалық жетіскенліклерден келип шығатуғын гөззаллықты тәріплегеннен де көреміз:

Яқшыны пәһим әйле сөзләгән сөздин
Яманның парқы йоқ, көз бирлә йүздин.¹¹⁰

Жоқарыдағы қатарлар инсан гөззаллығын оның сыртқы келбеті менен хошрейлигинен емес, ал унамлы минез-құлқынан ізлеудің дурыслығын түсіндіреді.

Әжинияздың эстетикалық көзқарасларында шайырлық айтыстың әхмийетін сөз етиу де ушырасады. Ол қазақ ақыны қыз Меңеш хәм басқалар менен айтысқа түсіуі нәтижесінде топлаган тәжірийбелері арқалы бул жанрдың өзгешеликлерін жете түсінді. Шайырдың пикирінше, айтыс уақтында хәр бир сөз ұстасы халыққа өзіннің уллы данышпан, сөзге шешен, ақылы жетик адам екенін көрсете билиуі, сөз саплау шеберлигін ийелеу үшін өзіне тән творчестволық жолды, усылды таңлағанын танытыуы тийис. Қосық сууырып салма түрінде тез дәретилиуіне қарамастан мазмұн хәм көркемлік, сондай-ақ эстетикалық тәсірлилиги жағынан эззи шықпауы, тыңлауға келген халық «сөзлер шайқасының» барлық тәрепинен гөззаллық сезиуі, поэзияның нәзік тарларынан ләззет алыуы кереклиги Әжинияздың эстетикалық көзқарасларында толық жәмлескен:

Өленди мен айтаман ентелетип,
Жүрекке азық етип, жем тилетип,
Әй құрбым, ақын болсаң неге айтпадың,
Адамлардың жүрегін елжиретип.¹¹¹

Сөз таба алмай қалып көбірек ойланыу айтыс қағыйдасына тууры келмейді. Өткір, қағытпа сөзлерге

жууап дәсме-дәс берилетуғынлықтан, ойлағанын тез баянлауға қәбилеті күшли адамлар ғана бундай жарысқа түсіуі шәрт:

Ойланбайман мен басқа өленшидей,
Мен айтаман өленди хеш мүдирмей,
Айтайын деп өленди, аузымды ашсам,
Булақтай ағар өлең кезек бермей.¹¹²

Айтыс уақтында көркем сөз шеберлері дәслеп бирин-бири байқаслап алады, түсинискеннен кейін ашылысып, қызады; бара-бара оларда йош, рухланып сөз айтыу қусаған шайырлық талантқа тән психологиялық өзгешеликлер сезиле баслайды. Уйып тыңлаған дуйым жұрт оларға өзінше баға береді. Әсиресе «сөз урыстырыу» дауамында бир-биреуіге хұрмет көрсетиу, әдеп сақлап, айырым нәрселер үстинде бир тәреплеме ерегиспеу қарсыластың намысын қозғайтуғын, зейніне тийетугын гәплерди айтпау, хәр бир ойды ақыл тәрезисине салып өнер жарыстырыу лазым:

Әжинияз; Пәнт жерсең сөйлей берсең жүйрік тил деп¹¹³

Меңеш; Хеш нәрсе шықпас мәзи ерегистен,
Ерегистен бир сөз кетсе, шықпас естен.¹¹⁴

Әжинияз шайырлар айтысының тийкаргы мақсетін бир-биреуіге мин тағыу емес, ал пикир жарыстырып, шешенликти сынап шайырлық талантты рауажландырыу, ысылдырыу, халыққа эстетикалық зауық бағышлау деп түсінген.

Шайыр эстетикалық көзқарасларында саз өнеріне, буның халық турмысындағы хызметіне де үлкен дыққат бөлді. Музыканың поэзияға салыстырғанда өзіне тән эстетикалық зауық беруі айырмашылықтары арқалы адамлардың кеуіл сезимлерін хәм кейпин сәулендиретуғын көркем образ екенін:—*Және бирпаралар кейлим хошлайдур, дуйтары әлинде шерттип саз би-*

¹¹⁰ Әжинияз. Таңламалы шығармалары, Н., «Қарақалпақстан» баспасы, 1975, 133-бет.

¹¹¹ Әжинияз. Таңламалы шығармалары, Н., «Қарақалпақстан» баспасы, 1965, 221-бет.

¹¹² Сонда, 222-бет.

¹¹³ Сонда, 215-бет.

¹¹⁴ Сонда, 228-бет.

лен»¹¹⁵—деп сездиреди. Қыссаханлық хәм шайырлық етип, әсиресе дуұтар менен саз шертип, халыққа бақшылық өнер көрсетіуі оның музыкалық мағлыұматын әдеуір тереңлестирди. Қосық сөзлери музыкада сүүретленетуғын идеяға конкрет мәнис беретуғынын, ал адамның хош ҳаўазы оны толықтыратуғынын жақсы түсинди. Сонлықтан шайыр «шийрин зибан», жағымлы сазы арқалы сазенде, бақсы адамлардың, халықтың руўхын гөззаллық жағынан жетилистириўде үлкен әҳмийетке ийе екенин жоқары бақалаған. Буны әсиресе XIX әсирдеги қарақалпақ халқының көрнекли бақсысы Ақымбетти тәриплеген қосығынан көриўге болады:

Буў салами язмышам ол булбилн гояға мен,
Ләбзи хош, шийрин зибан, бир мәўжиран дәрьяға мен,
Зеҳни шәбик, хош такаллим ишира ол ағлаға мен
Әҳли Хорезм ишира, өз әсиринде ол яккаға мен.¹¹⁶

Сондай-ақ шайыр Ақымбет бақсының өз заманында искусствоны раўажландырыўға көп үлес қосқанын, халық арасына сазендешиликти ен жайдырыўға ат салысканын сүйсинип тилге алады:

Болды хош ўақ нешше күн, дүнъяда ол әширет етип,
Пигирма-отыз шәкирди йурди ана хызмат етип,
Берди рухсат, нешшелерин өзидек устаз етип.¹¹⁷

Шайыр «Яқшыды» қосығында *Қуп яқшыдур сүхбет сазлар*¹¹⁸ деп инсанның интеллектуал хәм рухый өсиўине музыканың үлкен тәсирин атап өтеди.

Жазған қосықларының тәсирин күшейтиў ушын Әжинияз қолына дуұтар алып нама шығара баслады. Бизин дәўиримизге шекем оғада пухта сақланған музыкалық шығармасы—қарақалпақ халқының 1858-жылғы көтерилисин баянлайтуғын «Бозатаў» намасы. Наманың дәслепки қайғылы ноталарынан-ақ тыңлаўшының көз алдында: көзи жасаўрап, бели қайысып ба-

ратырған адамлардың муңлы келбети... айралықтан илажсыз телмирисип, ызы-шуў хәм қум-қуўытта ат алдында айдалып баратырған жаўгершиликке ушыраған халық... жаўыз, зулым феодаллар... атлардың дойнақлары менен тапланған егинлер... қәнизлик, шорылық тәғдири басына түскен бийгүнә, суп-сулыў қарақалпақ қызлары... белине гүдары белбеў байлаған небир ғошшақ жигитлер елеслейди. Шайыр бул қосық намасы арқалы халықтың қайғысын жеңиллетиўге олардың руўхын түсирмеўге ҳәрекет етти:

Аман болса, ҳал сорасар бир келип,
Хош аман бол, бизден қалдың, Бозатаў.¹¹⁹

Усылай етип Әжинияз көркем өнердің жәмийетлик әҳмийетин, халықты идеялық жақтан қуралландырыўда утымлы сиясий қурал екенлигин айтып, көркем өнердің эстетикалық тәсирлилигин арттырыў ушын керекли болған көп ғана теориялық мәселелерди сөз етти, гөззаллықтың адамда дүнъяға прогрессив көзқарасты қәлиплестириўдеги хызметиниң уллылығын, көркем әдебиятта, музыкада баян етилген идеялар менен сезим-туйғылар, болмыстағы қубылыстардың белгили сир дүнъяға көзқарас тийкарында сәўлелениўи екенин түсиндириўге еристи.

¹¹⁹ Сонда, 38-бет.

¹¹⁵ Әжинияз. Таңламалы шығармалары. Нөкис, ҚҚМБ, 1960, 107-бет.

¹¹⁶ «Әмудәрья» журналы, 1979, №12, 84-бет.

¹¹⁷ Сонда, 84-бет.

¹¹⁸ Әжинияз. Таңламалы шығармалары, Н., «Қарақалпақстан» баспасы, 1975, 185-бет.

ЖУУМАҚЛАУ

Әжинияздың жәмийетлик-философиялық хәм ағартыушылық көз-қарасының қәлиплесіуінде сол дәуирдеги қарақалпақ халқының тарийхый-экономикалық жағдайы, шайыр үйренген идеялық дәреклер үлкен роль ойнаған. Дүньяға көз-қарасындағы теистлик, деистлик хәм ағартыушылық тәлиматлар этикалық-педагогикалық идеяларының жетискенликлери менен кемшиликлериниң өлшеми болып, өзи жасаған дәуирдеги бир-бирине қарама-қарсы пикирлерди сәўлелендиреди, оның пикирлери, турмыстан жасаған жуўмақлары диний-теологиялық түсиниклери менен шатысып кетиўине қарамастан, тийкарынан прогрессив, демократиялық характерди ийеледи. Әжинияздың XIX әсирдин екінши ярымында Орта Азияда ағартыушылық идеологиясының ўәкили сыпатында көриниўиниң өзи үлкен жетискенлик еди. Шайыр жәмийеттеги мийнеткешлер массасы хәм феодаллар арасындағы қарама-қарсылықты ағартыу ислери жетик раўажланғанда ғана сапластырыу мүмкин, деп шеклениўшилик пенен пикир жүргизсе де, оның үстем класс ўәкиллери өзлериниң эксплуататорлық хәрекетин тийиўи кереклигин айтыўи оғада бақалы еди. Шайырдың этикалық-педагогикалық ойлары усы ағартыушылық идеяларынан нәр алды. Сонлықтан ол адамның қәлиплесип шығыўына тәсир етиўши тәрбиялық факторларды дурыс түсинди. Әсиресе, жасап турған орталықтың тәсири, қайта тәрбиялаў мәселелери, тәрбияда нәсилдин (ақ сүйек—қара сүйек) ролиниң шешиўши емеслиги ҳаққында айтқан пикирлери оғада бақалы.

Шайырдың пикиринше, адамлардың әдеп-иқрамлы, тыныш-татыў жасаўына кесент берип турған иркиништиң бири — жәмийетте оқыў-билимниң жүдә төмен раўажланғанлығы. Соның ушын да ол жаслардың билим-

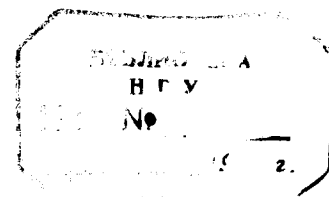
ли болыўына көп кеўил бөлди. Халықтың даналыққа толы ақыл-нәсиятларының, мектеп хәм медиресениң әҳмийетин айтып, оқытыў усылларын жетилистириў, балалар ушын мәўсимлик мектеплер ашыў тараўында да бирқанша пикирлер баянлады.

Шайыр жаслардың ақыллы, алым болыўын олардың жекке умтылыўына байланыслы деп ойлады хәм жәмийеттин экономикалық өсиўи адамлардың саўатлылығынан, илимди ийелеўинен, деп билимлендириў исин биринши орынға қойды.

Шайыр жәмийетлик-педагогикалық көз-қарасларын да заманды жақсылаўға, феодаллардың зулымлығын сапластырыўға адамлардың унамлы өз-ара этикалық қатнасықлары, минез-құлқы себеп болады деп ойлаған. Сонлықтан жәмийеттин келешегі—жасларда ҳақыйқый адамгершилик белгилерди қәлиплестириў тәрепдары болды. Ол адамлардың ҳақ кеўилли, мийримшәпәтти, өз-ара дос, патриотизм рухында, ҳадал мийнет етип жасаўын әрман етти. Шайыр моральди идеалистлик позицияда турып түсиндирсе де, оның жәмийетлик сананың басқа формалары, әсиресе сиясат пенен байланысы күшли екенин байқады. Усы себепли ол мийнеткеш халықтың идеологы сыпатында демократиялық мораль принциплерин жасларға тынбай нәсият етти.

Әжинияздың прогрессив, эстетикалық концепциялары қосықлар жазыў даўамында қәлиплескен. Әсиресе, көркем творчествоны реал турмысқа тийкарланған өнердин жемиси сыпатында бақалаўи үлкен жетискенлик еди. Ол көркем әдебиятты әдилсизликке қарсы кеўил күйинишлери, гүрес қуралы деп қарап, оның жәмийетлик, тәрбиялық әҳмийети, халық пенен байланысы ҳаққындағы пикирлери менен көзге түшти. Музыканың да тийкарғы объекти — турмысты реалистлик мазмунда жырлаў екенин көрсетти.

Әжинияздың жәмийетлик-философиялық, этикалық-педагогикалық, сондай-ақ эстетикалық көзқарасларындағы базыбир пикирлер ҳәзирги заман жасларында дүньяға коммунистлик көзқарас қәлиплестириўде үлкен әҳмийетке ийе.

М А З М У Н Ы

Кирисиў.	3
Әжинияздың өмири, творчествосы ҳәм ол жасаған тарихый жағдай	5
Шайырдың жәмийетлик-философиялық ҳәм ағартыушылық ойлары	8
Әжинияздың жаслар тәрбиясы ҳаққындағы көзқараслары.	12
Ақыл ҳәм илим ҳаққындағы пикирлери.	14
Жаслардың әдеп-иқрамлылығы мәселелери.	21
Шайырдың эстетикалық көзқараслары.	26
Ж у ў м а қ л а ў.	38

На каракалпакском языке

Алеуов Усербай
(кандидат педагогических наук)

ПРОСВЕТИТЕЛЬСКИЕ МЫСЛИ
АЖИНИЯЗА

Издательство «Каракалпакстан»
Нукус — 1982

Редактор *Нурыллаев Б.*
Художник *Рейипназаров К.*
Худредактор *Кыдыров И.*
Техредактор *Өтегенов Б.*
Корректор *Турымова Г.*

ИБ. № 1293

Териўге берилген ўақты 28.5.1981. Басыўға рухсат етилген ўақты 9.3.1982. Қағаз форматы 84x108¹/₃₂. Көлеми 1,25 баспа табақ, 2,1 шәртли баспа табақ, 1,92 есап баспа табақ. Тиражы 1000. Баҳасы 10 тийин. РҚ 30021

«Қарақалпакстан» баспасы, Некис қаласы, К. Маркс көшеси №9

Қарақалпакстан АССР баспа, полиграфия ҳәм китап саўдасы ислери бойынша Мәмлекетлик комитетиниң Некистеги
«Правда»ның 50 жыллығы атындағы полиграфкомбинаты.
Заказ № 295